

A magyar irodalmi-színházi filantrokapitalizmus kezdetei a 19. század közepén

„Szellemi adó” vagy vállalkozás?

Filantrop magyar irodalmi vállalkozások a 19. század közepén

Noha az 1830-as évek végén és az 1840-es évek elején már vannak olyan látványos helyzetek, amikor nehéz helyzetbe jutott művészek vagy az irodalmi élet szereplőinek a megsegítésére filantrop kiadványok révén fognak össze az írók (a *Budapesti árvízkönyv*, a Császár Ferenc által szerkesztett „árvízkönyv”, az 1844-es *Ara-di vészlapok* vagy a *Kliegl-könyv*), ennek a kiadványtípusnak az igazi fénykora az 1850-es évek legelejétől kezdődik, amikor divattá válik egy-egy ügyvel való szolidaritásként antológiászerű alkalmi kiadványokat megjelentetni. Ezek némelyike – vagy az összegyűlt irodalmi anyag nagyságrendjéből vagy pedig kereskedelmi szempontokból fakadóan – eleve több kötetben vagy sorozatban gondolkodik. A *Losonczi Phönix*, a *Nagyenyedi Album*, a *Gyulai Árvízkönyv*, a Toldy Ferenc által tető alá hozott *Reguly-album*, a Beöthy László által szerkesztett (általában *Komáromi romemlékek*ként ismert, de valójában) *Romemlékek* címet viselő 1851-es antológia, Vachott Sándorné *Remény* című zsebkönyve,¹ a Császár által kiadott *Szikszói Enyblapok*, az ún. Sárosi-album (amely valójában *Az én albumom* címet viselte eredetileg) vagy – még későbbi példát hozva – a Magyar Írók Segélyegyletének hivatalos kiadványa, az eredetileg évkönyvnek szánt, Gyulai Pál által szer-

* A tanulmány „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

1 Ezt nemrégiben TÖRÖK Zsuzsa remek, a segélynyújtás mechanizmusát is értelmező tanulmányban elemezte. A „nemzet özvegye” toposzt körüljárva, arra hívta fel a figyelmet, hogy a filantropia miként képes átrendezni a társadalmi nemi egyenlőtlenségeket: TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzet özvegye. Vachott Sándorné írói pályája”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 93–114.

kesztett *Részvét könyve* már viszonylag széles palettáját fedi le az olyan, együtt-érzése apelláló századközépi irodalmi kiadványoknak, amelyek a korszak ismert szerzőit vonzották, s az elismert szerzők révén pedig az adott ügynek kívántak minél nagyobb támogatást szerezni. Az irodalmi filantrópia kiadványai között van olyan, amely írók vagy irodalmi ügyek megsegítésére jött létre, de meglepően gyakoriak azok, amelyek révén írók nem irodalmi ügyek mögé sorakoznak fel együtttérzően. Csakhogy mivel ezek a kiadványok nem csupán irodalomként, hanem filantróp gesztusként is ajánlják magukat, az összetett természetük már nagyon korán egy sor dilemmához vezet: mennyire ítélhetőek meg esztétikai és mennyire emberbaráti szempontból? Az utóbbi megbocsáthatóvá teszi-e az előbbi hiányosságait? És valójában mit enged meg az emberbaráti cél? Profitálhat belőle a kiadó, szerkesztő, szerző is vagy kizárólag a nemes célra szánható a kiadványból befolyt jövedelem? S ha igen, mekkora az az arány és összeg, ami még nem zavaró a támogatók (akár a társszerzők, akár pedig a nemes ügy szereplői) számára? S mi van akkor, ha a közönség nem támogatja eléggé a kiadványt? Mi legyen az összegyűlt pénzzel? És mit lehet gondolni, mondani az ügyet nem eléggé felkaroló nagyközönségről? A filantróp célú irodalmi kiadványok gyors elterjedéséről és a kiadványtípus és irodalmi helyzet újdonságáról egyaránt árulkodik, hogy ezek a kérdések rendszeresen felmerültek és további, igen karakteres etikai és esztétikai kérdéseket vetettek fel már az 1850-es évek elejétől.

Így történt ez az 1850-es évek elejének sok szerzőt felvonultató sikeres kiadványa, a *Losonczi Phönix* esetében is.² Noha a szakirodalomban itt-ott felbukkan az a klisé, hogy filantróp kiadvány lévén a szerzők eleve nem tartottak igényt a műveikért járó honoráriumra, ez távolról sem volt így. Az akkor épp nehéz anyagi körülmények között élő Gyulai Pál például nem csupán elvárta a díjazást, hanem felháborodottan hiányolta is annak a honoráriumnak a mértékét, amelyet a kiadvány második kötetében megjelent elbeszéléseért kapott.³ De Arany ugyanígy

- 2 VAHOT Imre, szerk., *Losonczi Phönix. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv*, 3 köt. (Pest: k. n., 1851–1852). Első kötete 1851 február végén, a második augusztus elején, a harmadik 1852 február végén jelent meg. Az első kötet anyagának egy része Szilágyi Sándor megszűnt lapvállalkozásaiból származik, aki részben az érintettek megkérdezése nélkül adta át azt Vahotnak. A kötet 1851. december 10-i keltezéséről Gángó Gábor azt feltételezi, ez összefügghetett azzal, hogy Vahot bevárta Eötvös József – a számos későbbi irodalmi filantrópiai kezdeményezés, köztük a Magyar Írók Segélyegylete – kiemelkedő alakjának, ötletgazdájának a hazaérkezését és a kötetbe szánt kéziratát, *Mohács* című versét: GÁNGÓ Gábor, „Eötvös József az emigrációban, 1848–1850”, II, *Holmi* 9 (1997): 1283. Épp ez az Eötvös-vers szép példája annak, hogy Vahot a *Reményben* a már a *Phönixben* megjelentett anyagból is hasznosított újra.
- 3 „A Losonczi Phönix II. füzetében fog *Vén színész* című beszélyem megjelenni. Tesz három s fél nyomtatott ivet. Elég gonddal dolgoztam s még is csak 40. p.f. forintot kaptam érte.” Gyulai Pál Szász Ká-

neheztelően szóba hozza a kiadványban megjelent művei esetében a honorárium ügyét: a *Daliás idők* Szilágyi Sándor által Arany tudta nélkül átadott szövege esetében azt, hogy Szilágyi nem fizetett érte, majd egy másik helyen még úgy kommentálta az ügyet, hogy Vahot legalább ad némi honoráriumot az alkotásért.⁴ De 1850. október végén Erdélyi János is azért dicséri meg és ajánlja a kezdeményezést barátjának, Szemere Miklósnak, mert szerinte Vahot ráértett valamire, képes volt jó érzékkel toborozni vele előfizetőket: „És bár ily kevés az irodalmi tevékenység, de még ennél is kevesebb a közönség kegye s méltánylása. A könyvek kelete ugyan javult kissé, de a mély süllyedéshez képest, kicsiny az. Vachot [!] Imre úgy látszik jó vállalatba fogott a Losonczi Főnixszel. Előfizetői meglehetősen jöttek. Nem írnl belé Miklóská? Én szándékozom egy költői elbeszéléssel járulni a vállalathoz.”⁵ Tompa pedig Arannyal folytatott, Vahotnak a különféle karitatív kiadványok közti szerkesztői zsonglörködéseire panaszkodó levelében említi, hogy „B. Sofiámért némi díjat kaptam”.⁶ S miközben a honoráriummal együtt Jókai Arannak a nehézségekről fogalmazott szívszorítóan a *Remény* kapcsán, levele azt is egyértelművé tette, hogy a filantróp kiadványokban van a szorult helyzetben lévő irodalom fenntartásának a piaci rése és lehetősége, s az is magától értetődő, hogy lesz honorárium az ilyen jellegű közlésekért, noha ennek aránya az olvasók pártfogásának nagyságrendjétől is függ a továbbiakban is: „Légy szíves ezentúl is közreműködni nagy ügyel-bajjal és emberhalállal szerkesztett füzetek mellett. Amily arányban a jégverte publikum pártfogolandja megégett és árvizektől elpusztított irodalmunkat, a szerint mi is rajta leendünk téged és néhány választottunkat érdemeidet megközelítőbb díjakkal örvendeztetni meg.”⁷ De hasonló módon a filantróp kiadványok anyagi vonzatát emelte ki a *Pesti Napló* mérlegjel mögé rejtőző kritikusa – valószínűsíthetően Gyulai – 1852 végén, amikor a ha-

---

rolyhoz, 1851. ápr. 26., in GYULAI Pál, *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 72., illetve: „Vahot soha egy költeményemet sem díjazta, még a Phönixbe adottakat sem, s a prózáért is vonakodva s halogatva fizetett ki, a Reményből két ingyen költeményemért még mindeddig még tiszteletpéldányt sem kaphattam. Ily körülmények között adtam el Szilágyinak nyolc költeményt és egy novellát megindulandó lapjába s albumaiba.” – itt nyilván a *Nagyenyedi Album*ra is utal Gyulai. (Gyulai Pál Pákh Alberthez, 1851. okt. 24., in GYULAI, *Levelezése*, 110.)

- 4 Arany János Vahot Imrének, Nagyszalonta, 1851. jan. 20?, in ARANY János, *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Gyöngyi, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 330., „Arany János Tompa Mihálynak, Nagyszalonta, 1851. ápr. 18.”, in *uo.*, 357.
- 5 Erdélyi János Szemere Miklósnak, Pomáz, 1850. okt. 24., in ERDÉLYI János, *Levelezése*, 2 köt., s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960–1962), 2:24.
- 6 Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. ápr. 24., in ARANY, *Levelezése (1828–1851)*, 358.
- 7 JÓKAI Mór, *Levelezése (1833–1859)*, s. a. r. KULCSÁR Adorján, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 101.

sonló munkákról készült összefoglalójában maga is meglepődni látszott a gazdasági sikeren: „még a régiebb időkben is alig volt szépirodalmi vállalatunk, mely oly nagy szellemi mozgást, s anyagi forgalmat idézett volna elé, mint a Losonczi Phönix”.⁸ S ugyancsak a közreműködő írók filantróp gesztusa körüli rejtett vagy kimondott feszültségekre válaszolt a *Pesti Napló* egy 1851. júliusi, „többen” aláírással jegyzett cikke, amely amellet hozott érveket, hogy méltánytalan és túlzó a filantrópia túl szélsőséges értelmezése az írói segélynyújtás esetében. Az íróknak maguknak is joguk van részesülni azoknak a filantróp céllal készült kiadványoknak a bevételeiből, amelyeknek sikeréhez maguk is hozzájárultak alkotásaikkal, hiszen a kiadvány többi létrehozójához hasonlóan „kockáztattak”, „dolgoztak”, „befektettek”: „Egy pár szóval tartoznánk még azoknak, kik rossz néven veszik az íróktól, hogy jótékony célra szánt műveikért díjt követelnek; merthogy közöttünk többen vannak ily ultra-philantropok, tapasztalásból tudjuk. Azonban az ilyeknek tudniuk kell, hogy a magyar író sorsa a forradalom előtt sem volt paradicsomi boldogság, a forradalom után pedig legkevésbé az. S mért dolgozzék ő ingyen oly ritka vállalatoknál, melyeket a közönség céljok miatt különösen pártol, midőn saját rovására kiadott művei úgy sem sokkal jövedelmeznek többet a semminél? És kik az írók díjazását rosszallják, mért nem rosszallják a nyomdász tettet is, ki a nyomásért pénzt fogad el, a könyvkötőt, ki munkáját megfizeteti, sőt mért nem rosszallják az előfizetőket, kik jótékony célra szánt pár forintjokért magát az albumot elfogadják?”⁹ – fogalmazták meg az érintett írók nevében radikális párhuzamokkal annak a filantróp mechanizmusnak a szélsőséges értelmezését, amely minden jel szerint épp újdonsága és piaci sikere miatt váltott ki irigységet és etikai kételyeket.

A segítőkézség új, csábító piaca, az ezzel járó erkölcsi felelősség, a megnövekedett minőségi elvárások, valamint az irodalmi körülmények bizonytalansága egyszerre biztosítottak termékeny táptalajt a forradalom és szabadságharc után az ilyen irodalmi kezdeményezések számára, de ugyanakkor megsokszorozták az etikai kételyeket, rémhíreket, pletykákat, bizonytalanságokat is. A jótékonyság társadalmi-piaci értéke, a csaknem biztos nyereség reménye együtt jelentett csábító vonzerőt és fokozott gyanakvást is a közreműködők írók számára. Ezért is van, hogy számos jelentős korabeli alkotás számára ezek a kiadványok voltak az

8 [GYULAI Pál], „Szépirodalmunk a forradalom után II.”. *Pesti Napló*, 1852. nov. 24., 1. Beszédes párhuzam, hogy Gyulai egyik kései visszaemlékezése értelmében ugyanebben az időszakban az egyre látványosabban jól működő Pesti Napló a külsős tárcaíróinak, színházi és irodalmi kritikusainak egyáltalán nem fizetett honoráriumot (l. *Pesti Napló*, 1909. márc. 9., 6. *A Pesti Napló jubileuma* című melléklet.), s ennek fényében is többletértéke van Gyulai idézett megjegyzésének a *Phönix* sikeréről.

9 *Pesti Napló*, 1851. júl. 5., 3.

elsődleges médiumok: például Arany *Keveházája* a *Szikszói Enyhlapok*ban, *A költő hazája* című gyönyörű, áthallásos költeménye a *Reményben* jelent meg, Gyulai Vén színésze a *Losonczy Phönix*ben, Kemény Zsigmond elbeszélése, *A szív örvényei* pedig a *Nagyenyedi Album*ban látott napvilágot. A közlések lehetőséget jelentettek a láthatóságra a bizonytalan irodalmi helyzetben, s eközben a jószívű, áldozatkész alkotók imázsát forgalmazták az írásaikat átengedő alkotókról, akik eközben csak óvatosan, magánlevelezésben teheték szavá a szerkesztői visszaéléseket és a csak részben kifizetett honoráriumokat, hiszen másként könnyen mohóknak és önzőknek tűnhettek volna fel a nagyközönség előtt. De mivel a kiadványok kiadási körülményeivel és minőségével kapcsolatos viták egy része őket is kellemetlen helyzetbe hozta, az is előfordult, hogy ők maguk kérdeztek rá az irodalmi filantrópia működésére és helyezték tágasabb kontextusba azokat a kiadványokat, amelyben maguk is – néha kényszerű – munkatársakként részt vettek. Ezek között a ritka nyilvános kritikái megjegyzések között különösen távlatos Gyulai Pál részletesebb, a teljes jelenséget érintő kritikája a *Szikszói Enyhlapok*ról: „A jótékony célú albumok korát éljük, kezdhetőnk, mint kezdé hajdan némely megyei szónok: korunk a haladás kora. Nem gúnyolódni akarunk. Isten mentsen! Sőt ellenkezőleg, éppen mert szívünkön fekszik a jótékonyág és irodalom ügye, sajnáljuk, hogy a közönség és írók ügye egyikép lankadni kezd. Íme kezeink közt a közelebbi három év alatt már hatodik jótékony célú album kevesebb előfizetővel, csekélyebb belbeccsel, mint elődei, kivéve tán a *Romemlékeket*. Honnan van ez [?] A *Losonczy Phönix*, *Nagyenyedi Album*, *Komáromi Romemlékek* sűrűn követték egymást kötetről kötetre. Egyik több, másik kevesebb, némelyik semmi eredményt nem mutatott föl. A szüntelen ostromlott közönség rá kezdett unni. Úgy látszik, mintha az albumokért történtek volna a szerencsétlenségek. – Üzérkedési hírbe jött az ügy. Némely dolgot máig és mély homály fed, s a zsurnalisztika ahelyett, hogy méltóságához képest szólalt volna föl, meglegedett holmi személyeskedő faggatózással.” – írta a már az 1850-es évek elején védjegyét képező metsző iróniával és tisztánlátással Gyulai. Kritikája a *Szikszói Enyhlapokat* azért dicsérte meg, mert áttetsző tájékoztatást ígért a megjelenésről és az anyagi támogatásról: „örvendenünk kell, hogy jelen album kiadója és szerkesztője nem követik a már csaknem szokássá vált eljárást, s kellő felvilágosítást ígérnek mindarról, mi jogosan a közönség elé tartozik.”¹⁰ De vajon milyen is volt ennek a filantróp kiadványtípusnak és az irodalom filantróp szerepének a nyilvánosság előtti di-

10 GYULAI Pál, „Szikszói enyhlapok”, in GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 34.

namikája, amit Gyulai számon kért (és amit más kiadványok esetében sem neki, sem másnak nem jutott eszébe feltárni vagy számon kérni)?

Az úttörő *Losonczi Phönix* esete jól jelezheti, hogy ebben a kiadványtípusban és általában az irodalmi filantrópiában mennyi látszólag – de csak látszólag! – egymásnak ellentmondó összetevő találkozott: a karitatív, szerény önfeláldozás és az adományozást katalizáló szerkesztő, illetve alkotó szükségszerű előtérbe tolokodása, az együttérzés őszintesége és a filantróp attitűd divattá válása, kánoni társadalmi szereppé merevedése, piaci részként való megjelenése és kihasználása. Például a *Losonczi Phönix* első két kötetében maga is közlő Jókai a *Börtön virága* című kisregényében is úgy jeleníti meg ezt az időszakot és az irodalmi jótekonyságot, mint ami egyszerre segített másoknak és adott lehetőséget az önmegmutatásra még a gyűjtők vagy közvetítők számára is, s a kettőt nehezen lehetett elválasztani egymástól: „Jótekonyság céllal volt összekötve az irodalmi alkotás. Forradalom alatt elpusztult város újból fölépítése, bujdosó hazafi segélyezése. Ezt megértette a közönség, aláírta a gyűjtőívet. Az ilyen gyűjtőíveket aztán kezükbe vették a lelkes honleányok, házrul házra hordták, aláírták, ki mentül több előfizetőt gyűjtött, *annál nagyobb volt a dicsősége*; mert az album utolsó napjain ki lettek nyomtatva az előfizetők nevei, a gyűjtő nevével együtt.”¹¹

Az új típusú kiadvány domesztikálását és sokféle kockázatát jelzi, hogy Vahot a cenzúrától, de a félreértéstől, az etikai kockázatoktól és a gazdasági bukástól való jogos félelmében hányféleképpen bástyázza körül hónapokon át a nyilvánosság előtt a kiadvány első kötetét, miként erősít rá a megrendült, instabil irodalmi körülmények között rendszeresen a megjelenés tényére. Utólag is a nyilvánosság előtt folyton keretezi a vállalkozását, legitimálja azt – nyilvánvalóan közép- és hosszabb távon is gondolkodva. Ennek a stratégiának a jegyében, közvetlenül a vállalkozását kicsinylőknek, a csalást és lopást emlegetőknek – főként Szilágyi Sándornak – válaszolva közli 1851 márciusában a losonciak köszönőlevelét, amelyben nem csupán megköszönik Vahot nemes gesztusát, hanem megerősítik az általa hozott vagy hozandó „befektetői” döntéseket. Azaz mintegy felhatalmazzák őt, hogy egyfajta vállalkozóként bánjon a pénzzel, ő döntsön a szétosztás módjáról és arányairól, megerősítik és dicsérik azt a döntését, hogy a város oktatási-kulturális közintézményeinek segélyezésére összpontosít.¹² Ráadásul itt, a második kötet felhívásában Vahot eleve a „tőlük telhető legjobbat” kéri

11 JÓKAI Mór, *Börtön virága* (1904), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei 7. Kisregények (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 107.

12 VAHOT Imre, „Fölvívás a Losonczi Phönix ügyében”, *Pesti Napló*, 1851. márc. 28., 3–4.

az íróktól, s ezzel előfele is részben áthárítja a jövőendő szerzőire a következő kötet minőségének a felelősségét.

Vahot számára ennek a kezdeményezésnek a kötetei szervesen épültek egymásra, a siker újranyomást és újabb kötetet kívánt,¹³ s eleve ugródeszkeként szolgált egy következő – 1851 első felében valóban megjelenő, kérészéletű és Jókaival együtt szerkesztett – *Remény* címet viselő folyóirat megindulásának a bejelentéséhez és hatékony reklámozásához (amelyre utóbb Vachott Sándorné zsebkönyve utal majd vissza előzményként).¹⁴ Még 1850 decemberében úgy nézett ki, hogy az anyagi siker nyomán a szerkesztő a kiadvány újabb kötetét és az induló lapot egyszerre jelentheti be. Egyértelmű, hogy a két vállalkozást egymásba fonódva képzelte el, s miközben a folyóiratot tizenkét számban tervezte kiadni, a megjelenés nem havi rendszerességet követett volna, hanem – a *Losonczi Phönix*hez hasonlóan – az egyes számok sikere garantálta és határolta volna be az további lapszámok megjelentetését és megjelenési időpontját: „Vállalatom két kötetben s részenként 12 füzetben fog megjelenni, nem bizonyos időszakhoz kötve, hanem azért egymástután lehető gyorsasággal, s a vidékiek számára postán szétküldözve.”¹⁵ Vahot egyértelműen a segélyalbum filantrópmárkájára, ennek sikerére és szerkesztői gyakorlatára kívánt támaszkodni abban az értelemben is, hogy az oda felgyűlt kéziratokat kívánta átcsoportosítani és becsatornázni az új „lap” számára, amely a folyóirat és a könyv között elhelyezkedő, a könyvhöz képest sorozatszerű, a folyóirathoz képest túl gyorsan és szabálytalan időközökben megjelenő médium lett. Ez a megoldás egyszerre volt reagálás a cenzúrából következő komoly bizonytalanságokra s ügyes vállalkozói stratégia is, amely az albumhoz hasonlóan mindig csak a következő számig tervezett, de annak az időpontját is

13 „A Losonczi Phönix első kötetének megjelenését eleve úgy lehet tekinteni, mint egy nagyobbszerű épület *alapkövé[t]* [...] vállalatom népszerűvé vált neve úgyszólván meggyökerezett a nép körében [...] S miután az alapkő le van téve, s a kezdet nehézségein túl vagyunk, most már az eddigi siker által még inkább buzdítva, nyugodtabb lélekkel, józanabb számítással, s növekvő eréllyel foghatunk a fölépítés, a bevégzés nagy munkájához.” Uo.

14 A lap működésének körülményeiről, Jókai szerepéről. JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek (1847. január 2. – 1848. március 12.) I. kötet*, s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 537–540.

15 VAHOT Imre, „Előfizetési hirdetés”, *Pesti Napló*, 1850. dec. 7., 4. A két kiadvány egymásra utaltságát külön is hangsúlyozza a felhívásnak az a kitétele, hogy „miután a pár nap múlva megjelenendő Losonczi Phönix szerkesztését bevégzém, jövő 1851-dik év elején a magyar szépirodalom és művészet érdekében egy új vállalatot indítok meg”, azaz egyszerre jelentette be a nem kevés kockázattal szerkesztett kiadvány sikeres lezárását és az új kiadvány indítását, az utóbbi garanciájává vált az előbbi (amit mellelleg továbbra is folytatni kívánt).

lebegtette. Ebből alakult át a kiadvány Jókai szerkesztői időszakában nagyjából havi rendszerességgel megjelenő, szokványosabb folyóirattá.

Csakhogy a *Losonczi Phönix* körüli tisztázó viták és Vahot, illetve a *Pesti Napló* a vállalkozást folyamatosan magyarázó, újrakeretező közleményei messzemenően nem érnek véget itt, 1851-ben. Még 1852 végén is a *Magyar Hírlap* és a *Pesti Napló*ban a kesztyűt felvevő Gyulai Pál között személyeskedő, éles polémia alakul ki, amelyben a *Losonczi Phönix*et és a *Nagyenyedi Album*ot hasonlítják egymáshoz és játsszák ki egymás ellenében. A szóváltás nyilván nem elválasztható Gyulai egyre növekvő ellenszenvétől jó ismerőse, a részben apja, az ekkortájt igen befolyásos, udvarhű Szilágyi Ferenc hátszelével folyamatosan kiadványokkal kísérletező Szilágyi Sándorral szemben, s attól sem, hogy a *Magyar Hírlap* szerkesztője épp az a Szilágyi Ferenc, akinek már a kolozsvári forradalom napjaiban összetűzései voltak a kolozsvári forradalmi ifjúsággal, s annak egyik vezéralakjával, magával Gyulaival. De ezen túlmenően a Szilágyiak (vagy valamelyikük) és Gyulai olyan elveket fogalmaznak meg egymással, a *Losonczi Phönix*szel, a *Nagyenyedi Album*mal és általában a karitatív célú irodalmi vállalkozásokkal szemben, amelyek a közvéleményt foglalkoztatták. A vita első tétje, hogy ki az igazi ötletgazda s ebből fakadóan honnan is ered az irodalmi filantrópia? Az elsőbbséget magának vindikáló *Magyar Hírlap* ezzel nyilván a sok szempontból szorongatott helyzetben levő, a hatalmat nyíltan kiszolgáló Szilágyi Ferencet vagy az ilyesmivel folyton meggyanúsított Szilágyi Sándort, a *Nagyenyedi Album* bevételével túl lassan elszámoló szerkesztőt kívánta „kifehéríteni”, erkölcsileg tisztázni.¹⁶

De ennél még érdekfeszítőbb a vita második központi kérdése: hogy vajon Vahot visszaélt-e a helyzettel, korrektül járt-e el, s melyik kiadványnak sikerült jobban megfelelnie a filantróp célnak és elveknek: melyik „tisztá” és melyik „toxikus” filantrópia? A *Magyar Hírlap* azt állítja, hogy Vahot „kizsákmányolta” a losonciak nyomorúságát, miközben Gyulai azzal ríposztozik, hogy Vahot tökéletesen kiérdemelte a szerkesztés fáradozásáért és kockázatáért járó jövedelmet, a kilencezer pengőforintból négy ezret átadott segélyként, a többit bizonyára a kiadás komoly költségeire fordította; azaz a feszültség tétje, hogy lehet-e (irodalmi) vállalkozó a filantróp, s igazi filantróp lehet-e bárki, aki (irodalmi) vállalkozóként (is) tekint egy emberbaráti helyzetre.

De akörül is feszültség van, hogy Vahot pontosan megszabta, mire használható az általa átadott összeg, azaz a vita második tétje, hogy ki Vahot ebben a helyzetben, vagy – másként fogalmazva –, ki is a valódi támogató itt. Azok, akik a kiadványra adott pénz révén lehetővé tették a pénzbeli segítségnyújtást

16 A *Magyar Hírlap* cikke: „Egy kis polemia”, *Magyar Hírlap*, 1852. okt. 30., 8.

az 1849-ben tönkrement városnak, vagy pedig Vahot, aki személyesen szabta meg, hogy a város mire költetheti, pontosabban mibe fektetheti be az általa erre a célra elkülönített összeget. (Egyébként ugyanilyen természetű lesz részben a feszültség a későbbiekben az írói segélyegylet és számos más nem irodalmi filantróp cél körül is: a támogató „nemzet” milyen értelemben támogató, ki hozza meg a pénzügyi vagy szakmai döntéseket a támogatás konkrét felhasználásáról.)

A két lap közti feszültség harmadik gócpontja a gyűjtés, a pénz kezelésének a kérdése. Miközben a *Nagyenyedi Albumot* szerkesztő Szilágyit és más, meg nem nevezett szerkesztőket azzal vádolja Gyulai, hogy nem számoltak el áttekinthetően a begyűlt összegekről, az első kötetben érzékelt esztétikai-minőségi problémák ellenére példaszerűnek tartja Vahot viselkedését, aki *közpénz*ként kezelte a begyűlt összeget s részletesen beszámolt annak a sorsáról. Sőt, a lap szerint még túl részletesen is, hiszen a kiadás számos részletkérdésének eddig és a továbbiakban is *üzleti titok*nak kellene maradnia: „Ha a L. Phönix szerkesztője minden legkisebb dologra kiterjedő részletes számadást hozna nyilvánosság elé, ezáltal csak szarvakat adna ellenie gögijének, maga mozdítaná elő alattomos céljokat, mely nem egyéb, mint minden áron kitudni akarni: vajon mennyi díjt szabott magának kiadói, szerkesztői fáradozásai s áldozataiért – amihez senkinek semmi köze. És ha erről akár mint számolna is, nem nyugodnának ők meg ebben soha, mindig találnának ellene kifogásokat s gyanúsításuk fegyverét még inkább élesítenék azzal. [...] ma holnap akadhat ellene, ki ily progressióban haladva még azt fogja kisütetni, hogy Losonczt ő gyűjtötte fel s pusztította el csupán azért, hogy alkalma legyen egy Phönixet kiadni – a maga számára. Ó, ha egy könyvnyomó, egy könyvtáros úgyszólván semmi fáradsággal ezreket húz is egy ily vállalatból, azzal nem törődik senki, azt nem vonja senki kérdőre, de ha egy szegény író, ki minden erejét megfeszíti s úgyszólván rogyásig dolgozik és fárad egy nagy munka kivitelével, s másokra ezrekre menő hasznot csinál, s ezért műve méltó díját merné követelni, azt már ellenei, kik pedig a rosszért rendesen jól szokták magokat fizettetni, égrekiáltó vétekekkel hajlandók bélyegezni.”¹⁷ Azaz a tét nem kevesebb, minthogy milyen a természete az irodalmi filantrópiában összegyűlt adomány; mennyire és milyen értelemben magánpénz, mennyire közpénz, s ha közpénz is, hogyan kell elszámolni vele, mi tartozik belőle a széles nyilvánosság elé, főként olyanok elé, akik nem is adományoztak. Mi a határa a közéleti transzparenciának?¹⁸ Miben és mennyire kell áttetszőnek lenniük a közéleti érintettségű

17 [GYULAI PÁL], „A Magyar Hírlap polemistájának”, *Pesti Napló*, 1852. nov. 3., 2.

18 A vita izgalmasan veti fel a közügyek/közcélok és a transzparencia modern viszonyát, ti. hogy meddig kell és szabad elmenni a transzparencia szorgalmazásában ezekben a kérdésekben, és a

irodalmi pénzügyeknek? S ha egyszerre etikai-üzleti titok az is, hogy mennyit keresnek az írók és a filantróp vállalkozóként erről való beszámoló is a támogatóiknak, akkor melyik üzleti-etikai titok erősebb és írhatja felül a másikat? Gyulai és a Szilágyi apa-fiú rövid, de felkavaró vitája ezeket a sokakat érintő és sokak által felvetett alapvető dilemmákat is felszínre hozta az irodalmi filantrópiának egy olyan pillanatában, amikor ez számottevő irodalmi és gazdasági jelenséggé vált.

A jelenségnek ez a színeváltozása, amikor már sem az írók, sem a nagyközönség nem egyszerű és eseti jellegű segélyezésként, hanem a társadalmi szolidaritás vállalkozói formájaként és sajátos irodalmi-gazdasági tőkeként kezd el tekinteni az irodalmi filantrópiára, igazi strukturális fordulat és egyszerre képes megmutatni a (filantróp) gazdasági vállalkozóvá váló írók szükségszerűen ambivalens megítélését, de a filantrópia ekkortájt már alapvetővé vált modern társadalmi szerepét, amit az irodalom is igen gyorsan és sikeresen képes volt tőkésíteni. Az irodalmi *segélynek* irodalmi filantróp *vállalkozássá* való átalakulása eredményezte azokat a panaszokat, amelyek egyre gyanakvóbban firtatták a hátsó szándékokat s egyre hangosabban kérték számon a kudarcokat, az áttekinthetőséget: „A [Losonczy Phönix] fényes eredmény[e] hasonló vállalat létesítésére buzdíta aztán másokat is. Találkozott album-szerkesztő a *nagyenyediek*, a *komáromiak* fölsegélésére; sőt egy füzetenkint kiadatni szándéklott vállalat programjában már azt olvashattuk, hogy annak tiszta jövedelme a forradalomban elpusztult városok, községek, faluk és helységek gyámolítására lesz szánva.

Mi elvileg nem kárhoztatjuk azon eljárást, hogy az írók közveszélyben szerencsétlenné magyar községeink gyámolításához néha-néha az irodalom útján is járuljanak. De igenis károsnak tartjuk magára az irodalomra nézve, ha e rendkívüli úton oly mohó vággyal, s oly igen gyakran akarnának lovagolni, hogy utoljára másvalami találna kiríni az ilyenmű vállalat köpenye alól, s nem az, amit a cím mutat. A közönséget buzdítsa jótékonyaságra az irodalom, de ne zaklassa.

És részint azért, hogy ilyenmű vállalatokban az irodalom ellen támadható balvéleményeknek még csak árnyéka is elháríttassék, részint, hogy igazság szolgáltatassék a közönségnek, mely jótékony célra kiadott filléreinek hova fordításáról teljes joggal számot kérhet: föl hívjuk az albumszerkesztő urakat, hogy a hirdetett célra begyűlt pénzek mennyiségéről, fölhasználásáról stb. nyilvánosan adjanak számot! [...] Teljes tisztaságba állított részletes számadást követel mind

---

totális transzparencia igényének milyen hátulütői vannak. Ennek a kérdésnek a problémájáról a modernségben és főként a későmodernben l. Byung-Chul HAN, *A transzparencia társadalma*, ford. SZABÓ Csaba (Budapest: Ráció Kiadó, 2020).

az irodalom, mind a közönség, mind a szerkesztők érdeke.”¹⁹ – fogalmazott a *Pesti Napló* összefoglalója már 1851-ben. De – ahogyan már fentebb felvetettem – nemcsak az a kérdés, hogy az irodalmat és a hozzá való viszonyt miként változtatta meg az irodalmi filantróp vállalkozások megjelenése, hanem az is, hogy az irodalom miként csatornázza be és tőkésítette ezt a lehetőséget.

Ugyanis nem csupán az beszédes, hogy mit kérdeznek az irodalmi filantrópiáról szóló vitákban, hanem hogy az olyan tapasztalt, sokat látott és az 1840-es években sikert sikerre halmozó szereplői az irodalmi életnek, mint Vahot Imre hogyan mentik át és fordítják le ezen a mechanizmuson keresztül az új, igen kaotikus, sokféle kockázattól terhelt helyzetben az irodalmi tapasztalatukat és identitásukat. Vahot a filantróp szellemiségre irodalmi vállalkozások egész sorozatát építi (s amint Szilágyi Mártonnak a dalidókról írott könyvéből, majd annak új változatából is látni):²⁰ folyamatosan újrafeltalálja magát irodalmi vállalkozóként. Vahot nem az egyedüli, mellette ott vannak azok is, akikről egyértelműen azt mondják a korabeliek, hogy leplezetlenül élösködnek ezen a fajta szolidaritáson. Épp a *Losonczi Phönixet* említve írja Erdélyi János, hogy még van egy másik „kóbor színész és író”, aki „élösködik” és hasonló cím alatt szerkeszt kiadványt, mint Vahot: a későbbi kiadványai révén plágiumviták és lopásvádak keresztútjába kerülő Korányi Viktor 1852-es *Losonczi Albuma* épp a Vahot-kiadvány felhajtó erejére kívánt támaszkodni.²¹ De ugyancsak a *Phönix*beli honoráriumról – noha elmaradtról – levelezik Vahot Erdélyi Jánossal 1853 januárjában (ami beszédes még akkor is, ha épp komoly tartozást emleget ugyanitt Emichnek a kiadvány fejében).²²

19 „Egypár szó a jótékony célú »Albumok« ügyében”, *Pesti Napló*, 1851. júl. 5., 3.

20 SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében. Lisznyai Kálmán és az »irodalmi gépezet«* (Budapesti: Reciti, 2021), különösen: 159–193. Egyébként még a dalidók esetében is felfedezhető olyan mozzanat, amikor a társadalmi szolidaritás dönti el az események menetét. A bujdosás és börtön után a nyilvánosság előtt első ízben az egyik dalidón fellépő Sárosi Gyula (és a szintén betegeskedő, de betegen is fellépő Lisznyai) az esemény attrakciója: „elkezdte szavalni a hosszadalmas s könnyen unalmat gerjesztő Omár és Ida helyett a saját költeményét, *Önszületésem napját* azon fájdalmas hangon és kínos érzettel, mely csak hosszas szenvedések által sujtolt kebelből fakadhat [...] mindenki vele érzett, a gyöngéd női szív áthatottságában harmatot kölcsönzött a szemeknek, és sírtak halkán és némán. [...] szavalatának végeztével zajosan éljeneztek” *Trombita*, 1861. szeptember 15. Idézi: SZILÁGYI, *Az íróvá válás*, 181. A *Sárosi Album* késése miatt is komoly feszültségek vannak, Sárosi Gyula 1858. március 2-án ezért is tesz közzé egy tisztázó nyilatkozatot és a várakozó előfizetőket kárpotlással is kecsgetti. A nyilatkozat szövege: SÁROSI Gyula, *Kisebbségi költeményei, prózai munkái és levelezése*, s. a. r. BISZTRAY Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954), 436.

21 Erdélyi János Szemere Miklóshoz, Pest, 1851. aug. 16, in ERDÉLYI, *Levelezése*, 37.

22 Uo., 64. A levél jegyzetében T. Erdélyi Ilona jogosan gyanakszik arra, hogy ezt a levelet sem kell teljesen szó szerint venni, része Vahot vállalkozó szellemű taktikázásának, s nem kell elfelednünk

Az irodalmi filantrópia tehát ebben az időszakban olyan érték és hívószó lesz, ami megtalál szinte minden korabeli irodalmi szereplőt valamilyen módon. Például a hírnév – ahogyan ez később a színészi világban is látni fogjuk – számos helyzetben a filantrópián keresztül válik problémamentesen megélhetővé és átfordíthatóvá szerénységgé, szakmai alázattá és komolysággá. Például, amikor 1860-ban a szalontaiak szobrot szeretnének emelni Arany Jánosnak Jókai egyszerre egy filantróp intézmény létrehozásának a közvetítő mechanizmusát sugallja mind a szalontaiaknak, mind pedig Aranyinak, s azt hogy ezáltal erkölcsi kételyek nélkül felvállalható a hírnév: „Amennyire én ezt a jámbor férfiút ismerem, úgy gondolom, hogy ilyesmit fog rá felelni (...) alakítsanak a Kisfaludy Társaság számára egy Arany-alapítványt Szalonta város részéről s ez fényesebb emlék leend minden érszobornál, s egyúttal olyan talapzat, melyen Arany János elevenen is megállhat.”²³

Gyulai Pál és Pákh Albert igényes, de rövid életű lapja, az 1853-as Szépirodalmi Figyelő május 19-én adta hírül, hogy a Nagyenyedi album hányatott sorsú második kötetét pótolni hivatott, hónapok óta beharangozott *Nők könyve. Almanach 1853-ra* végre megjelenik s ez egyben a jótékony célú albumok „utolsó mohikánjainak” egyike.²⁴ Gyulaiéknak igazuk is volt és nem is. Igazuk volt, mert a *Nők könyve* tényleg lezárta a filantróp albumok néhány intenzív és sikeres évét, az újra felszaporodó irodalmi vagy irodalmat is közlő lapok részben átvettek ezeknek a helyét. Ugyanakkor nem volt igazuk abban az értelemben, hogy az irodalmi jótékonykodás modern piacositása véget ért volna ezzel. Sőt innentől kezdve bontakozott ki igazán a társadalmi szolidaritás irodalmi becsatornázása: a Vörösmarty- vagy Garay-árvák javára szervezett gyűjtések,²⁵ majd a Magyar Írói Segélyegylet érzékeltethetik, hogy mekkora anyagi és szakmai potenciállá vált a filantrópia, s az irodalmi élet miként fordította át szakmai erőforrássá akkor, amikor modern hivatásként megszervezte magát. De azért is tudta ezt megtenni, mert egyszerre volt képes követni és az élére állni a filantrópia modern polgári eszményé válásának.

Erdélyivel való, még az 1850-es évekre visszanyúló többszálú, irodalmi vállalkozói és családi pénzügyi konfliktusát.

23 [JÓKAI MÓR] KAKAS Márton, „CXXXV. levél. Józan gondolatok az ünnepi dínomdánom után”, *Vasárnapi Ujság* 7, 53. sz. (1860. dec. 30.): 648.

24 *Szépirodalmi Lapok* 1, 40. sz. (1853): 638.

25 Ezekről legutóbb l. SZILÁGYI Márton, „Egy nemzeti ügy: Vörösmarty temetése”, *Századok* 151 (2017): 537–548.

A 19. század közepén ugyanis a keresztényből osztársadalmi értékke alakított filantrópia elképesztő társadalmi erőt képviselt Európában, de itthon is.²⁶ A korabeli magyar közegben is se szeri, se száma azoknak a különféle léptékű és természetű problémáknak, amelyre ezt a megoldást választják. Különös társadalmi presztízst jelent, sőt egyenesen elvárássá válik adott társadalmi státuszban élele állni vagy közvetíteni ezekben az ügyekben, képes lesz színre vinni csoportidentitásokat és szolidaritásokat,²⁷ nagyon sok helyzetben érzékeltetni lehet a működését a nemzetépítéstől az egyes szakmák önszerveződéséig. A filantrópia osztársadalmi értékke válása azt is jelentette, hogy a filantróp ügyek, események vagy az ezeket közvetítők rendkívül széles ismertségre tettek szert: az irodalmi ügyekben történő gyűjtések is számos olyan embert érnek el, akiknek nincsen közvetlen kapcsolatuk az irodalommal, sőt valószínűsíthetően még írni-olvasni sem tudnak. A társadalmi szolidaritás irodalmi becsatornázása/konvertálása tehát nem valamilyen elszigetelt és kizárólag irodalmi jelenség, egyedi színpont. Nem kivétel, hanem szabály; része a filantrópia mint presztízses társadalmi szervezőerő felfedezésének. Az irodalmi filantrópia fontos 19. századközépi kiadványai és az irodalmi filantróp vállalkozók megjelenése egyben annak is a jele, hogy egy hivatásosodó irodalom hatékonyan becsatornázza ezt a társadalmi tőkét, poétikákat, intézményeket, karriereket épít rá, s a maga során befolyásolja annak logikáját. Más szóval, a modern irodalmi hivatásosodás új korszakában az irodalmi filantrokapitalizmus emberbarátiból piaci jelenséggé változtatja a filantrópiát.

A szociális érzékenység irodalmi tőkésítésétől az irodalmi-művészeti celantrópiáig

Maria Malibran szoprán a 19. század első felének tragikus sorsú, nagyon korán elhunyt szupersztárja. Egyik leghíresebb, 1836. áprilisi velencei fellépésének bevételét teljes egészében a tönkrement Teatro San Giovanni di Grisostomónak ajánlotta fel, amelyet 1837-ben jötevéjéről Teatro Malibrannak neveztek el. Ade-

26 Thomas ADAM, *Buying Respectability. Philanthropy and Urban Society in Transnational Perspective, 1840s to 1930s* (Bloomington: Indiana University Press, 2009); Sarah RODDY, Julie-Marie STRANGE and Bertrand TAITHE, *The Charity Market and Humanitarianism in Britain, 1870–1912* (London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney: Bloomsbury, 2018); Rainer LIEDTKE und Klaus WEBER, Hg., *Religion un Philanthropie in den europäischen Zivilgesellschaften: Entwicklungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Paderborn: Brill/Schöningh, 2009); Frank K. PROCHASKA, *Women and Philanthropy In Nineteenth-Century England* (Oxford: Clarendon Press, 1980).

27 Ilyen esetek az egyes szakmák nyugdíjközösségeinek, például a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének megszervezése. A részletekről l. például KOZÁRI Mónika, *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a II. világháborúig* (Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2012).

lina Patti, a 19. századi operavilág egyik legnagyobb hírnevet szerző énekesese nem csupán fantasztikus összegeket keresett és jó érzékkel fektette be ezeket, hanem főként a Swansea régió jóttevőjeként vált ismertté. Jenny Lind, „a svéd csalogány” szintén nem csupán mellbevágó összegeket keresett fellépéseivel, hanem rendkívüli azoknak a filantróp helyzeteknek is a száma, amelyekben támogatását felajánlotta. John Roselli, aki a 17–19. századi időszak primadonnáiról vaskos monográfiát írt, árnyaltan feltárta, hogy az időszak kiemelkedő énekesnőiről – köztük Malibránról, Pattiról és Lindről – gyakran úgy gondolkodtak, mint pénzsóvár, kizárólag anyagi érdekeket hajszoló művészekről, s épp ennek a negatív mellékzöngének és sztereotípiának a leküzdésére vagy tompítására számos primadonna intenzív és tudatos filantróp tevékenységet folytatott.²⁸ Hilary Poriss pedig nemrégiben meggyőző esszében mutatta ki, hogy a primadonnáknak a magukról, illetve a másoknak róluk forgalmazott beszédében hogyan vált ekkortájt a filantrópia állandó toposzá, megkerülhetetlen elvárássá.

Persze, nagyon gyakran azok a divák kísérelték meg tudatosan felépíteni erre is támaszkodva a karrierjüket, akiket rendszeresen az a vád ért a nyilvánosság előtt, hogy önzők és szívtelenek.²⁹ A dolog összefügg azzal, ahogyan a közép- és felsőosztály számára a filantrópia alapvető értékke és identifikációs lehetőséggé, mi több, divattá vált a 19. század közepén és második felében Európa egészében, a *nagylelkűség színrevitele* akár a mindennapokban (például egyleti tagságok és rendszeres adakozás révén), akár pedig kiemelkedő, látványos filantróp eseményekben osztársadalmi érték, társadalmi kohéziós erő lett.³⁰

Az altruizmus ezekben a történetekben messzemenően nem privát, nem titkolt, hanem eleve egy minél nagyobb nyilvánosság része. Ráadásul a karitatív céllal szervezett irodalmi és művészeti események esetén nem arról van szó, hogy az író vagy színész a bevételeiből adakozik, hanem eleve az adott előadás vagy irodalmi alkalom viszi színre a karitativitást, az azon résztvevők pedig maguk is úgy érzik, hogy egyszerre vesznek részt egy művészeti eseményen és adakoznak: a filantrópia és a művészeti élmény egyszerre és szétválaszthatatlanul fonódik össze.

28 John ROSELLI, *Singers of the Italian Opera: The History of a Profession* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 57.

29 Hilary Poriss Marcella Sembrich karriertörténetét nézi meg kifejezetten ebből a szempontból: Hilary Poriss, „Prima Donnas and the Performance of Altruism”, in *The Arts of the Prima Donna in the Long Nineteenth Century*, eds. Rachel COWGILL and Hilary PORISS (Oxford: Oxford University Press, 2012), 53–56.

30 Az ajándékozást alapul vevő filantrokapitalizmusnak a nemzetépítésben játszott szerepéről lásd HITES Sándor, „Between Social Duty and the Grief of Giving: On Philantrocipitalism and Gift-Patriotism”, *Comparative Literature Studies* 56, no. 3. (2019): 469–486.

Az ilyen alkalom egyszerre kelti azt az érzést a nézőkben, hogy „jó polgárokként” nemes társadalmi ügyet támogatnak, s egyénként is képesek hozzájárulni valamiféle jó ügyhöz. A jótékonyosság, nemeslelkűség és bőkezűség erényének az irodalmi-művészeti piaca elől nem lehetett kitérni: a filantrópia erősíti a hírnevet, a hírnév a filantrópia sikerét, s egy idő után nem választható el a kettő egymástól. Chris Rojek, a modern hírnév jó nevű kutatója ebben az összefüggésben vezet be és terjesztette el a *celantrópia* fogalmát: amikor a hírességek filantróp szerepvállalása révén a jótékonyosság társadalmi helyzeteit felerősíti az ügyet felkaroló híresség aurája (egyfajta *cause célèbre* lesz a helyzetből) s a hírességek, sztárok, celebek hírnevét is táplálja, hogy arcává, márkájává válnak egy jótékony célnak.³¹

Az együttérzés monetarizációjának a celantróp jelleget mutató irodalmi/művészeti kezdetei³² nem csupán a nemzetközi, hanem a magyar színházi világban is pontosan nyomon követhetők. S nem csupán azért, mert ezek a transznacionális minták házhoz jönnek – például Ira Aldridge vendégszereplésénél: „Pár nap előtt búcsúztunk el Ira Aldridge-től, s most újra üdvözlőnk kell. A nagy művész még egyszer föllépett a zenedénél alapítandó szavalati tanszék javára; elővette egyik legjobb szerepét, hogy ismét lelkesítsen és megrázzon. Midőn a *noble moor* keleti fényű festői jelmezében kilépett, zajos tapsokkal, virágokkal és nemzeti színszalagos koszorúkkal üdvözöltetett, melyeknek legszebbikét egy ünnepelt művész nő dobá (...) Desdemonát ezúttal Bulyovszkiné játszja igen szépen és mély

31 Rojek frappáns definíciója („the transformation of causes into *causes celebres* via the public involvement of celebrities”) nyilván tágabbra nyitja a kört, mint a filantróp események, általában a társadalmi elkötelezettség és a hírnév összefonódásáról gondolkodik s ezzel összefüggésben jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy – noha eredetileg ezeket a helyzeteket is a modern polgári társadalom megizmosodásaként volt szokás felfogni –, valójában a modernség egy részében a legalapvetőbb társadalmi problémák (mélyszegénység, egyenlőtlenség, korrupció, ökológiai katasztrófák) áthárítása történik meg az államokról és a kapitalizmus nagy szereplőiről a társadalomra. Rojek érvelésében ráadásul ezáltal korlátlan beleszólási és tematizálási lehetőséget kapnak olyan, általa „Nagy Polgárok”-nak („Big Citizens”) nevezett hírességek, akik a hírnév kapitalizmusa révén és nem képességeik, szakértelmük révén szereztek meg ezt. Nyilván Rojek kultúrkritikája olyan környezetben készült, amely az utóbbi évszázad ún. toxikus filantrópiájának feltárása révén képes rálátni a celantrópia történetének igen súlyos következményeire is. CHRIS ROJEK, „»Big Citizen« celanthropy and its discontents”, *International Journal of Cultural Studies* 17, no. 2 (2014): 127–141. A celantrópia jelenségéről tágabban l. például: *Celebrity Philanthropy*, eds. Elaine JEFFREYS and Paul ALLATSON (Bristol–Chicago: Intellect, 2015). A hírnév kortárs formáiról friss magyar összefoglaló: GULD Ádám, *Sztárok, celebek, influencerek. A médiában megszerezhető ismertség és hírnév természete* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021).

32 Erről l. Catherine HINDSON elemzését: *London’s West End Actresses and the Origins of Celebrity Charity, 1880–1920* (Iowa City: University of Iowa Press, 2016). A fogalom Rojek előtt néhány évvel is korlátozott forgalomban volt már a szakirodalomban, de idézett publikációja nyomán terjedt el markánsan.

költői felfogással. Gerle volt az oroszlan mellett. (...) A színház egészen megtelt, még az orchestre is; s most midőn a nagy művész valóban végbúcsút vett tőlünk, istenhozádunkat meleg köszönettel toldjuk meg, miután köztünk lángesze fénye mellett a shakespeare-i evangéliumot az ízlés és gondolkodás javára terjeszté.³³ A korabeli színházi világban a búcsúelőadás általában is relatív fogalom, gyakori, hogy marasztalják még a híres színészt vagy jótékonyági célú előadásban vállal szerepet a jól sikerült turné anyagi sikerét palástolandó. Aldridge is így tesz, s a karitatív alkalom emiatt kétszeres meglepetés. A gazdag és elismert művész jószívűségéé, aki idejét nem kímélve igent mond a felkérésre, s azé a meglepetésé, hogy az igazi búcsúvétel a helyiek javára történő jótékonykodás.³⁴ Aldridge példája csak felerősítette azt, ami ekkorára már a magyar színházi világnak is – főként a vendégszerepléseknek – kötelező velejárója, önálló színházi eseménytípusa: a jótékonyági célú előadást, a színházi/művészeti jótékonykodást, s azt az elvárást, hogy a kiemelkedő, sikeres művészek a karitativitás révén is bizonyosságot tegyenek jószívűségükről, a közönségük iránti elkötelezettségükről és altruizmusukról. Ennek nyomán viszont a kiemelkedő és sikeres színházi (és nem egyszer irodalmi) alkotó szerepének eleve részévé válik a minél nagyobb nyilvánosság előtt gyakorolt jótékonykodás. Malibranshoz, Pattihoz, Lindhez vagy Alridge-hez hasonlóan magyar alkotók hosszú sora kezdi el a 19. század közepétől a karitativitásra támaszkodva építeni alkotói imázsát, s az alkotói altruizmus, a mások javára való játék eleve elvárt és kalkulált része a művészi sztárságnak.

Az ilyen jellegű előadások – rengeteget lehet felidézni Egressytől kezdve a karitativitásra tudatosan támaszkodó Bulyovszkynén vagy a Jókai házaspár közös filantróp színházi gesztusain keresztül egészen Pálmay Ilka ilyen jellegű látványos szerepvállalásáig – a lekötelezettség bonyolult hálózatát eredményezik: a segítségre szoruló hálás a színésznek, a színész lekötelezett a közönségnek, a közönség a maga során pedig szintén lekötelezett a művésznek. Ezek az előadások egyben megelőlegezik a sikert. Nem nagyon látni olyan eseteket, amikor a karitatív célú előadásokat a közönség ugyanolyan szigorú szemmel nézné, mint a többi, a karitativitás eleve kioltja a művészi kritikák egy részét vagy legalábbis nehéz helyzetbe hozza a kritikust. De egy másik értelemben is érzékeny és csapdahelyzetet rejt ez a viszony. Ha kudarcot vall az előadás, és nem vonz be elég nézőt, akkor a közönség maga is kellemetlenül érezheti magát, hiszen szégyenbe hozta magát, kevésbé volt érzékeny és jószívű, mint maga a művész.

33 *Hölgyfutár* 9, 53. sz. (1858): 212.

34 Ennek van a korabeli nemzetközi zenei világban is analóg helyzete, a magyar zenei életben is begyűrűző ún. benefit concert.

Prielle Kornéliának az a jegyzéke, amelyben 1868-tól örökíti meg vidéki vendéjátékait, látványosan sok karitatív alkalmat tartalmaz, néhány olyan helyzete is látni, amikor egy-egy helyszínen az ilyen fellépések vannak többségben.³⁵ A fővárosból érkező sztárszínésznő imázsába egyszerre tartozik bele, hogy jelenléte kiemelkedő, újszerű színházi élményt ígér. Van, akinek nem színésznőként kelti fel a figyelmét, hanem hírneve miatt érdeklődik iránta, s így érthető, hogy többféle forrása van az ilyen alkalmak szinte borítékolható anyagi sikerének. Eközben meg a pusztán anyagi érdek látszatát elkerülendő, a vendégszínészek törekednek arra, hogy az ilyen vendéjátékokat erkölcsi sikerként is fel lehessen tüntetni, a karitativitás pedig jól beleillik ebbe az elvárásba és törekvésbe. Például, 1869 tavaszán Prielle elképesztő sikerrel vendégszerepel Kolozsvárott. A tervezett sorozat végén a közönség látványosan kéri a folytatást, az újabb búcsúelőadás jövedelmét viszont nagyívű gesztusként Prielle arányosan kétféle osztva nyilvánosan felajánlotta a Miskolcon nehéz körülmények között élő Déryneknek, a másik felét pedig Gyulai Ferenc, Gyulai Pál tehetséges és fiatalon elhunyt színésztestvérének síremlékére.³⁶ Ezzel egyszerre kötelezte le magának a helyieket, biztosította vendéjátéka országos hírértékét, és emelte magasra a művészi filantrópia mércéjét Nemzeti Színházbeli társai számára.

Bulyovszkyné Szilágyi Lilla, a 19. század közepének legnagyobb nemzetközi sikert elérő magyar színésznője a magyar színpadokról való átigazolása miatt súlyos viták középpontjába kerül s ezek kihatnak későbbi visszatérési és visszailleszkedési kísérleteire is. Szinte folyamatosan és okosan élt a filantróp előadásokkal mint az önmárkázás eszközeivel. A fordítóként és dramaturgként is sikeres, sokszínű és bátor színésznő íróként is jól ismerte a művészeti filantrópia erejét, hiszen úttörő nőíróként ott volt a *Szikszoí Enyhlapok* szerzői között, s színészi (sőt fordítói-dramaturgi) pályáján rendszeresen él ezzel a lehetőséggel, de különösen érdekfeszítő, hogy miként használja ezt eszközként a karrierje kritikus fordulatainál. A Nemzeti Színházi konfliktusai nyomán a német színpadot kipróbáló Bulyovszkyné pár év után hazalátogat néhány előadás erejéig, de mindenekelőtt az édesapja, Szilágyi Pál fél évszázados pályáját ünneplő jubileumi előadásban ját

35 A jegyzéket az OSZK kézirattári anyagából Bartha Katalin Ágnes közölte néhány értelmező megjegyzés kíséretében: BARTHA Katalin Ágnes, „Prielle Kornélia bejátszott terei”, in *Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára*, szerk., KÖRÖMI Gabriella, KUSPER Judit és VERÓK Attila (Eger: Licum Kiadó, 2021), 15–42. Ugyancsak ő írt átfogóan Prielle részvételéről a közadakozási mozgalmakban: BARTHA Katalin Ágnes, „Hírnev, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában (Prielle Kornélia esete)”, *Irodalomismeret* 27, 2. sz. (2016): 64–67.

36 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *Egy színészházaspár élete. Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia* (Budapest: Múvelt Nép Kiadó, 1956), 157.

szik vele. A rendkívüli közönségsiker ellenére a kritika nem tudja megbocsátani „hütlenségét” a magyar színpadhoz, miközben Bulyovszkyné számára a látogatás egyik tétje az is, hogy vissza tud-e illeszkedni valamilyen formában a magyar színházi életbe. Csakhogy az a kérdés, hogy szerződést ajánljon-e vagy sem a Nemzeti Színház (és ha igen, akkor vendégszínészt vagy állandót, minden áron vagy feltételekkel) a már évek óta külföldön játszó Bulyovszkynénak annyira megosztotta a kritikai közvélemény egy részét, hogy még a *Pesti Napló* színikritikusai, Salamon Ferenc és a nála jóval fiatalabb Reviczky Szevér is nyilvánosan összeszólköztek erről a saját lapjukban. De egykori támogatója, Gyulai, az egyik legbefolyásosabb színikritikus sem volt hajlandó enyhülést mutatni az 1850-es évek egyik legfontosabb színházi dívája iránt. Ebben a helyzetben különösen beszédes, hogy Bulyovszkyné első vendégfellépésének, *A kaméliás hölgy* korábban franciából maga által fordított, nagy sikerű regényadaptációjának, a *Gauthier Margit* előadása tiszta jövedelmének a felét az ekkor még csak szerveződő írói segélyegyletnek és a jogászsegélyző egyletnek ajánlotta fel. Az 1863. júniusi vendégjátékok nagy tétje volt, hogy az akkor a drezdai udvari színház tagjaként tevékenykedő színésznő vissza tud-e kapcsolódni abba a színházi közegbe, ahonnan indult, s ennek a ki-
eszközlésében Szilágyi Lilla a filantróp sztárnak a bevett korabeli globális színházi gesztusait használta okosan és jelentéssel. De hosszasan lehetne a későbbi, végleges hazatérést követő hasonló tettek szerepét firtatni, hiszen Bulyovszkyné számos nagyvonalú gesztust tett, alapítványok sorát kezdeményezte és működtette, s ilyen módon is gondozta hírnevét.³⁷

De nehogy az eddiekből arra következtessünk, hogy a celantrópia a 19. század közepén kizárólag a színházi világ szerves része lenne, a filantrópiának az ilyen léptékű és jellegű személyes-művészeti márkázásba való lefordítása-tőkésítése idegen volna a magyar irodalmi élettől. Jókai Mór esete lehet a legkövetkezetesebb példa, hiszen a 19. század közepén és második felében folyamatosan követhető, ahogyan nagyon különféle közegekben, alkotói és irodalmi helyzetekben él az irodalmi filantrópiával, s nem egyszer látványosan használja azt önmárkázásra. Nézzünk meg néhány ilyen helyzetet!

Jókai megbecsült szerzője volt a már korábban említett jótékony albumok nagy részének. De esetében a jótékonykodás összetettebb helyzetét látni, amikor néhány nappal *A szigetvári vértanúk* című drámájának a bemutatóját követően vezető szerepet vállal a horvát nélkülözők számára rendezett magyarországi gyűjtések egyik központi eseményén, a Nemzeti Színházban szervezett műkedve-

37 Az egyik ilyen híressé vált alapítvány ügyében Gyulai Pálnak írt levelét az általam gondozott, 1867 utáni Gyulai Pál-levelezés is tartalmazza 1884 márciusából (OSZK Kt., Levelestár).

lő előadáson, s ezzel ráerősít a darab sikerére. *A szigetvári vértanúkat* a Nemzeti Színház március 29-én mutatja be először, s Jókai ambíciója nem kevesebb, mint hogy a 19. század első felének egy rendkívül sokat játszott, a Zrínyi-ábrázolásban és a nemzeti önreprezentációban általában is fontos szerepet betöltő darabjának, Körner Zrínyijének a „magyarosítását” készítse el. Színházi szerzőként fordulópont ez a darab, a drámabíráló választmányból való kilépését és főként korábbi színműveit ért súlyos negatív kritikákat és vitákat követően igazi tét számára a Nemzeti Színházbeli új bemutató. Az első előadás egyértelmű sikerét követően,³⁸ még az első kritikák megjelenése előtt, április 3-án Jókai az ugyancsak a Nemzeti Színházban tartott nagy műkedvelő előadás egyik szervezője és szereplője. Ezt az előadást a következő napon egy másik filantróp célra, a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének javára ismétlik meg hasonlóan átütő sikerrel és nagy sajtóvisszhanggal. Jókai igen különleges és a korabeli pesti társasélet számos ismert alakját felvonultató társaságban lép fel, többek közt Batthyány Lajos lányával, a néhány hónappal később Keglevich Bélához férjhez menő Ilonával, a Nemzeti Színház korábbi és a Színi Tanoda későbbi vezetőjével, Festetics Leóval vagy a műsorban Heckenast Gusztávnéként szereplő Bajza Lenkével egy műsorfolyamban, amelyben rövid zenei művek (vagy nagyobb művek rövid részletei), szavaltok és élőképek szerepelnek. Jókai az este első részében Vörösmarty *Szilágyi és Hajmásiját* szavalja, majd az előadás második részének a végén, mintegy az est betetőzéseként a korszakban igen látványos és vonzó színházi eseménynek számító, itt harmincnégy rendkívül ismert arisztokrata férfi és nő által előadott, két jelenetből álló élőképet (állóképet/tableau vivant-t) magyaráz. Csakhogy a látványos élőkép épp azt a népszerű, a 19. századi élőképekben gyakran megjelenített és Jókai frissen előadott drámájának is kiemelt (több későbbi előadásban hasonló élőképszerű megoldásokkal kihangsúlyozott) jelenetét ábrázolta, amelyben Zrínyit és a várvédőket felszólítják a vár feladására, ők pedig megesküsznek, hogy halálukig védelmzik a várat. Noha Jókai a jótékonyági előadásokban a *Szigeti veszedelem*-ből kiindulva magyarázta az eseményt, nyilvánvaló volt az összefüggés a jelenléte és a néhány nappal korábban először bemutatott, a szigeti veszedelmet emblematikus módon megjeleníteni óhajtó drámája között; például az eredeti tervekben

38 Az első előadás közönségsiker és az első kritikák is dicsérik a színészi játékot, kiemelten a Laborfalvi Róza alakítását, némelyikük elmarasztalja viszont a sorozatos technikai bakikat, a várt látványosságok felemás technikai megvalósítását. Ráadásul a darab második, március 30-i előadása Jókainé betegsége miatt elmaradt, s a darab csak április 11-én kerül újra színre, Jókai tehát okkal aggódhatott a darab sorsáért.

nem szerepelt ez a magyarázat, csak Jókai szavaltáról tettek említést.³⁹ A dráma bemutatója, első előadásai és Jókai látványos filantróp fellépése tehát egymás erősítették, s Jókai ezt még tovább fokozta Heckenasttal együtt. *A szigetvári vértanúk* ugyanis rövidesen egy úttörő, három kötetes Jókai-színműkiadás nyitó darabjaként jelent meg (a *Könyves Kálmán*, a *Dózsa György*, a *Manlius Sinister*, a *Dalma*, *A murányi hölgy* mellett) ugyanennek az évnek a júliusában: ez színműveinek első kiadása. Ráadásul a színműveket egy olyan, nagyon erős kiadói dömping keretei között reklámozták, amely friss műveket ígért és amely Jókai sokoldalúságára fektette a hangsúlyt, s a kiadás és annak reklámja bizonyos lapokban (például a Jókai által is szerkesztett *Vasárnapi Ujság*ban) külön is hangsúlyozta, hogy szerzőjük fenntartja az előadás jogát.⁴⁰ De nem csupán a filantróp fellépés és a darab kiadása segítségével kövezi ki Jókai az utat a darab sikeréhez. A darab vezető női szerepét minden jel szerint eleve Laborfalvi Rózára írja, akinek komoly szerepe is van a színmű azonnali sikerében; nem csupán elemében van a szerepére tervezett karakterben, hanem az első előadások nyomán azzal is fenntartja a darab sikerét és a telházat, hogy bő egy hónapon belül jutalomjátékaul választja.

Jókai tehát nem csupán igazi celantróp alkotóként tűnt fel az 1860-as év egyik legnagyobb színházi és közéleti eseményén, hanem ez a fellépés és jótékonykodása a valószínűleg legsikeresebb és leghosszabb életű drámájának a kanonizációjába is belejárt. Az est hatását és Jókai celantróp működésének azonnali következményét mutatja, hogy május 13-án egy olyan egri alkalmon is „fellépett”, amelyet a horvát szűkölködők javára rendeztek s amelyen az est fénypontjaként nagy sikerrel szavalt néhány költeményt.⁴¹

Nem kell sokáig várakoznunk, hogy hasonló nagyságrendű és hatású eseménynek lehessünk a tanúi, amely celantróp helyzetben láttatja Jókait, s megmutat-

39 A második előadásra azért kerül sor, mert az első iránt elképesztően nagy az érdeklődés, s így az a döntés születik, hogy a második bevételével járuljanak hozzá az első előadás költségeihez. A lapok kiemelten kezelték az eseményt, például a *Vasárnapi Ujság* a húsvéti mellékletét egyenesen az alkalom leírásával kezdi: *Vasárnapi Ujság* 7, 15. sz. (1860): 177. (Melléklet a VU 15. számához).

40 A kiadói stratégia része, hogy korábbi műveinek megmaradt példányait, azok újranyomását vagy új kiadását, újabb műveit és összes eddigi műveinek a huszadik kötetnél tartó népszerű kiadását egyszerre keretezze. Emiatt úgy reklámozza, mint akit nem szükséges reklámozni (azaz önmagában a nevének is reklámértéke van), a „legtermékenyebb magyar író”, világirodalmi rangú (angol, német és francia fordításokból is már ismert), művei a teljes magyar olvasóközönséghez szólnak (azaz nem rétegolvasmányok), s nem utolsósorban rendkívül sokoldalú. Látható tehát, hogy 1860-ban Jókai Heckenasttal együtt elképesztő energiával kezdi el összefoglalni és újrakeretezni a munkásságát, s ebben a drámaírói tevékenysége s ezen belül *A szigetvári vértanúk* ebben a stratégiában alapvető szerepet játszik, nem esetleges a jelenléte vagy a sikere. Heckenast reklámfelhívását l. például: *Nővilág* 4, 34. sz. (1860): o. n. (a lapszám hátsó borítóján).

41 *Vasárnapi Ujság* 7, 23. sz. (1860): 279.

ja azt is, hogy néhol mennyire bonyolult kanonizációs következményei voltak ezeknek az alkalmaknak. A csaknem fél évtizede tervezett s épp intézményesülő Magyar Írói Segélyegylet, amely az adományozás és adománygyűjtés változatos formái között már eleve megnevezte a filantróp célú irodalmi előadásokat és felolvasásokat, 1863. december 22-én rendezte az első ilyen jellegű nagyobb szabású rendezvényt. A hetekkel azelőtt beharangozott, nagy sikerű felolvasóestről eredetileg úgy beszélnek, mint amelyet több író rendez, utóbb már Eötvös József és Jókai Mórt említik ilyenként, végül pedig csak Jókai Mór lesz az alkalom „rendezője”. A korabeli színházi alkalmakra nem szerencsés visszavetíteni a mai rendezőfogalmunkat, a korabeli rendezők nem az előadás elvi megtervezéséért és az ehhez illő színészi összjátékért felelnek, hanem a technikai részletek összehangolásáért, de kétségkívül a rendezés itt a teljes alkalom megtervezését–megszervezését, a program összeállítását jelenti s az esemény színházias-színpadias jellegére utal. Az pedig, hogy Jókai a két részből álló, Eötvös József, Tóth Kálmán és Gyulai Pál felolvasását, illetve Egressy Gábor szavalatát és a Nemzeti Színház teljes zenekara által előadott két darabot magába foglaló filantróp alkalom „rendezőjeként” saját felolvasását helyezi középpontba, sokat elárul arról a celantróp szerepről, amelyben ő maga is otthonosan mozgott és amelyben a közönség is ekkortájt már kedvezően fogadta. Ugyanis az est igazi hőse kétségkívül ő maga, aki az alkalom mindkét részében („felvonásában”) több fejezetet is felolvas az egy évvel korábban először tárcaregényként közölt, majd kötetben is megjelent, az előző évtized történéseire reflektáló *Az új földesúr* címet viselő regényéből. Ráadásul az első olyan részlet, amit Jókai az alkalomra kiválaszt, igen találó, aktualizáló és játékos módon a naiv segélynyújtás és a filantrópiával való „irodalmias” visszaélésre rájátszó *A szerencsétlenség mint iparüzlet* címet viselő második fejezet. A regény főhősének, Garanvölgyinek a gazdasági ügyekben rátermett, jószívű, de a szimbolikus nemzeti ellenállás kérdésében végletesen elfogult, emiatt hisztériás, átverhető kasznárját egy magát a szabadságharcot túlélte Petőfinek kiadó, utóbb kémnek bizonyuló figura húzza könnyedén csöbe. Petőfit és költészetét jól ismerő, művelt gazdájára van szükség ahhoz, hogy a csalódott Kampós úr rájöjjön: rendszeres jószívű segélyét, amelyért komolyan megdolgozott, egy luxuskedvelő, piperkőc, íróként Petőfit dilettáns módon utánzó, de a sokat szenvedett, üldözött költő szerepét meggyőzően eljátszó léhűtőnek adta. Jókai regényrészlete és felolvasása tehát játékosan úgy érvelt a segítségnyújtás mellett, hogy közben szembe is nézett a korábbi évtizedben a segélyezés nevében elkövetett, az irodalmat is érintő visszaélésekkel, az irodalmi (vagy arra hivatkozó, azt használó) segélyezés vonzó piacával az 1850-es években gyakran előforduló és szóvá tett ál-Petőfik történetén keresztül.

Noha az esemény beharangozóinak némelyikében az állt, hogy Jókai legújabb regényéből fog felolvasni, a regény kétségkívül nem volt teljesen új és ismeretlen a művelt pesti közönség számára. *Az új földesúr* már megjelent az első félévben tárcaregényként a *Pesti Napló*ban, s noha a közlés kezdetén két kötetes regényként mutatták be, végül egy szintén hasonlóan kötött, a kor európai kiadáskultúrájában jól ismert formátumban, három kötetben jelent meg Emich Gusztáv kiadásában november elején. Bizonyára Jókait is meglepte, hogy a megjelenés tényének közlésén kívül semmiféle sajtós, kritikai visszhangja nem volt a regénynek, s elmaradtak a lelkendező, az olvasmányélményekről beszámoló reakciók is. Amikor tehát a kötetek megjelenését követően csaknem két hónappal később Jókai az általa rendezett irodalmi-művészeti segélyelőadás középpontjába állítja magát és regényét, hosszasan, több fejezetet olvas fel belőle (a társai viszonylag rövid felolvasásához, előadásához képest), nem túlzás azt érzékelni, hogy a filantróp rendezvény sztárszerepét osztja ki magára és ezáltal próbálja helyzetbe hozni a visszhang nélkül maradt regényt. Ehhez pedig jó érzékkel valami olyan friss megoldást választ, amire író társai is rácsodálkoznak kissé. Az eseményről beszámoló, korábban a regényt megjelentető, de Jókai műveiről a korábbi években már több éles kritikát megjelentető *Pesti Napló* ugyanis nem a regényt dicséri, hanem azt emeli ki az esemény újdonságaként és sikerének egyik kulcsaként, hogy egy szerző végre nem lírát, hanem nagy lélegzetű prózai műből választott hosszabb részleteket olvas fel, tehát nyilván a már ismert, bejáratott dalidókhoz és másfajta ún. szavalati alkalmakhoz képest helyezi el Jókai döntését és szereplését: „a december 22-i estén valami egészen újat hallottunk: az est nagy részét elbeszélő előadások foglalták el, s a jelen voltak meggyőződhetek, hogy az ily előadás nagyobb érdekű, mint a declamatiók. És valóban a költészet lírai neme szavalva távolról sem képes azt a benyomást tenni, amit az elbeszélés. [...] Mint nálunk új előadási nemet, különösen kiemeljük Jókai felolvasását, mely új regényének egyes oly befejezett epizódjaiból állott, melyeket az is megértett magyarázat nélkül, aki nem olvasta, s melyek igen érdekes s találó genre-képek voltak a magyar életből. A mesét, párbeszédet, melyek mintegy szemmel láthatóvá tettek magokat a festett alakokat, nagy érdekléssel hallgatta a közönség, s egyes helyeken tetszészajjal szakasztotta félbe az előadást. Sok drámánk van, mely ennyi hatást nem tesz. [...] Az est csak nyert vele, hogy nagy részét emez előadás foglalta el.” még akkor is, ha a közönség egy része nehezményezte, hogy „íróink már megjelent műveiket olvassák fel”.⁴² Nem csupán a *Pesti Napló* volt, amely észrevette és kiemelte Jókai újszerű „rendezői” koncepcióját. Arany (és Gyulai) lapja, a *Ko-*

42 *Pesti Napló*, 1863. dec. 24., 2.

szorú nem csupán hírt adott az eseményről és bennfentesen megjegyezte, hogy Gyulai is „talán” részt vesz az eseményen, hanem a lap világirodalmi tájékozottságára és széles látókörére oly jellemző módon, Jókai felolvasását már előzetesen egy nagyon fontos és jellemző analógiával világította meg: „Jókai – Dickens modorában – saját művéből (*Az új földesúr*) fog felolvasást tartani”.⁴³ Arany, Gyulai vagy mindketten találóan és tájékozottan érzékelték, hogy Jókai „rendezői” koncepciója mennyit köszönhet Dickens híres – és a későbbiekben elképesztő méreteket öltő – felolvasásainak. Az íróként és újságíróként/szerkesztőként is kiemelkedőt alkotó, a korabeli magyar irodalomban igen népszerű szerzőt az utóbbi időszakban fedezték fel „felolvasóként”, a saját műveinek előadására komoly írói stratégiát alapozó irodalmi vállalkozóként.⁴⁴ Az 1850-es években még szinte kizárólag filantróp célú felolvasásokat tart, s amikor erre komoly hírnevet alapoz, a celantrópiából, a jószívűségből hírnevet építő sztárságból elrugaskodva építi fel vállalkozásként előadásait és az élete utolsó évtizedében nagy visszhangot kapó angliai és amerikai előadó-körútjait. 1853 és 1866 között huszonnyolc nagyszabású, filantróp célú, a kapitalizmus veszteseit megmutató regényeket vagy elbeszéléseket (kiemelten a *Karácsonyi történeteket*) sikeresen használó és kanonizáló felolvasásról tud a szakirodalom, s ezekre tevődik rá 1858-tól a matinéként vagy más formában megvalósuló, döbbenetes nagyságrendű ún. hivatásos felolvasás (*professional reading*). Dickens tehát remekül, tudatosan, az 1860-as évekre már egyenesen iparszerűen élt a saját műveiből való felolvasás gyakorlatával s ennek a sikerét eredetileg olyan filantróp felolvasásokkal és gesztusokkal alapozta meg, amelyek sikeresen ötvözték az irodalmi filantrópiát és a társadalmi hírnevet. Jókai „rendezői” koncepciója és önszcenírozása tehát a lehető legkorszerűbb módon vitte színre az európai irodalmi-művészeti celantrópiát, annak újszerű, megököntető, elgondolkodtató megoldásait.⁴⁵

43 *Koszorú* 1.2, 25. sz. (1863): 599.

44 A jelenségnek önálló monográfiát szentelő és a korábbi kutatásokat is összegző Malcolm ANDREWS egyenesen úgy fogalmaz, hogy ez a három terület, amin Dickens tevékenykedik és a harmadikat is el lehet és kell különíteni az életműben: Malcolm ANDREWS, *Charles Dickens and His Performing Selves. Dickens and the Public Readings* (Oxford: Oxford U.P., 2006). A felolvasások tipológiája és felsorolása: 267–290.

45 A nagyobb jelentőségű események között is számos apróbb alkalmat látni, amikor Jókai él a filantróp-közlés, -szerkesztés vagy -támogatás eszközeivel és a szóban forgó kiadványok az ő hírnevére alapozva reklámozzák magukat. Ilyen például a Jókai-féle *Honvédalbum* esete, amely egyszerre kívánta megörökíteni és tőkésíteni 1848–49-et és ezáltal a „honvédsegélyező társulat tőkáját” növelte volna. (A korábbi évtized hangos filantróp irodalmi botrányaiból tanulva Jókai a felhívásban külön kiemeli, hogy a közölt műveket kivétel nélkül díjazni fogják!) Utóbb a *Honvédvilág* és a Szokoly Viktor-fé-

Hosszú még a sora a Jókai körüli celantróp helyzeteknek és ezek összetett poétikai, szemléleti következményeinek. Csak két példát említek még a következő évtizedek ilyen történéseiből. *A kőszívű ember fiaiból* írt *Keresd a szíved* ugyan ellenszavazatokat is kapott a Nemzeti Színház drámabíró bizottságában, majd – Jókai visszaemlékezései szerint – politikai óvatosságból elodázódott a bemutató. Időközben azonban botrány tört ki körülötte, amikor a lapok jóval a darab elfogadását követően, 1887. szeptember elején kiszivárogtatták Keglevich István intendáns Jókainak írt levelét. Ő visszakozott a bemutatótól, mivel úgy gondolta, hogy a darab politikailag érzékeny kérdéseket érint s felkorbácsolhatja a király elleni indulatokat a magyar forradalom és szabadságharc színrevitelével. Valójában az intendáns korbácsolta fel az indulatokat és keltette fel igazán az érdeklődést a darab iránt, amelyet a Révai Testvérek azonnal kiadtak és úgy reklámoztak, mint az Nemzeti Színház által betiltott alkotást, s amelynek az előadására a kolozsvári és a szabadkai színházak azonnal bejelentkeztek a Népszínházzal együtt. A botrány közepette az intendáns visszakozott, azonnal aláírták a szerződést a decemberi előadásról, s Jókai prologusával nyitották meg a színház ötvenéves jubileumát ünneplő estét is szeptember végén. Ugyanekkor jött a hír, hogy a vidéki előadási jogokat megszerezte az Országos Magyar Színészegyesület, ami nyilván hidegzuhanyként érte azokat a vidéki színházakat, amelyek az első pillanattól kezdve úgy tiltakoztak a Nemzeti Színház kulisszák mögötti döntése ellen, hogy azonnal bemutatták volna a darabot. Ebben a helyzetben Jókai lépett közbe, díj nélkül adta át a vidéki színházaknak a darabot a majdani pesti előadást követően, ezt pedig az érintettek és nyilvánosság nagy része úgy értelmezte, mint nagylelkű, önzetlen filantróp tettet a vidéki színházak érdekében. „Koszorús költőnk újból nagy hálaára kötelezte a vidéki színészetet, mely iránt nagylelkűségének már oly számos tanújelét adta. Ugyanis *Keresd a szíved* című legújabb színművét díjtalanul engedte át a színészegyesület igazgató-tanácsának, úgy, hogy – mint a *Hírcsarnok* írja – a vidéki színigazgatók minden jogdíj nélkül fogják a darabot megkapni, ami a jelenlegi válságos időben nagy jótétemény. A darabot vidéken természetesen csak azután adhatják, ha a nemzeti színházban már színre került.”⁴⁶ A közvélekedés, hogy Jókai „hálaára kötelezte nagylelkűségével a vidéki színészetet”⁴⁷ egyszerre celantróp gesztus a Jókai színházi hátországának számító vidéki (főként kolozsvári) színészet irányában, s az önzetlen, anyagi hasznot nem néző

le *Honvédalbum* eleveníti fel 1868-ban a tervet s Jókai is ezekhez csatlakozva közöl elbeszéléseket. (A kiadvány felhívása: *Magyar Sajtó*, 1861. márc. 23., 19.)

⁴⁶ *Nemzet*, 1887. szept. 27., 4.

⁴⁷ *Budapesti Hírlap*, 1887. szept. 27., 4.

hazafi imázsát erősíti a politikai színezetű, szimpátiatüntetésekhez is vezető, sokak számára cenzúrával felérő botrány közepette.⁴⁸

Időben közel áll ezekhez az eseményekhez, amikor 1888 tavaszán a tiszai árvízkárosultak megsegítésére létrejön a Jószív Egyesület. Ennek eleve már a neve is Jókaitól származik, alapítója és igazgatósági tagja is az intézménynek, amely a Jószív-sorsjegyek révén rendkívüli adakozási hullámot indít el. Rövidesen állandósul és a századvég-századforduló egyik legfontosabb országos karitatív szervezetévé válik. Az egyesület választmánya 1888 áprilisában *Jószív* című színmű megírására kéri fel Jókait, aki végül *A jószívű ember* címmel készíti el a darabot. A vígjáték reflexív színmű, épp a jótékony darab megírásának lehetetlen helyzetét viszi színre, amikor a határidő nyomása alatt kétségbeesetten írni kívánó szerző a megírás helyett és mellett a hírnevéből kifolyólag megállás nélkül kénytelen mindenkin segíteni, jótékonykodni – a celantróp felkérésre íródó darab tehát eleve a celantrópia helyzetéről és kétségbeesett következményeiről szól. Szellemes megoldása, hogy a darab majdani kötözködő kritikusat – akiben a korabeliek a pesti előadáson jelen levő és állítólag jól szórakozó Gyulai Pált vélték felismerni – is bekomponálta a darabba. A kritikus folyton a színen van, megkérdőjelez minden megoldást, ötletet, s a darab végén letorkollja és lelombozza a drámaírórt és a darabért érkező színigazgatót. A darab május 31-i jótékonyági bemutatója újdonságszámba ment, hiszen egyfajta szinkron nemzeti eseménynek tervezték; a színészegyesület arra kérte az összes vidéki színigazgatót, hogy a pesti bemutatóval egyidőben vigyék színre a mindannyiuknak megküldött darabot. A pesti bemutaton Nemzeti Színház közönségét lenyűgözte, hogy a színpadon Jókainak korábban a hírlapok leírásaiból és felvételeiből, illetve a három évvel korábbi országos kiállításról is ismert dolgozószobáját látta viszont, a drámaíró szerepében Újházi Edét úgy maszkírozták, hogy kísértetiesen hasonlítson Jókaihoz, s a színész még a taglejtéseiben és beszédében is a filantróp célú darab íróját utánozta. A bohózat hatását csak fokozta, hogy a színpadra hívott szerző helyett a hozzá megtévesztésig hasonló, öt megtestesítő színész érkezett vissza s a közönség csak az ünnepelés közben jött rá arra, hogy Jókai a páholyában maradt és megtréfálta őket: most már a páholyból és a színpadról is egy-egy Jókai hajlongott feléjük.

48 A darab sorsa végül furcsán alakul: noha decemberben adták elő, miután a Jókainé halálát követő gyászév lejár és Jókai újra hajlandó színházba menni, az a hír járja, hogy november végén visszavonja a Nemzeti Színháztól. A hírt nem erősíti meg Jókai, viszont hónapokon át húzódik a színmű előadása, s végül a Nemzeti Színházban nem kerül színre. 1894. január 5-én a szebeni műkedvelők adják elő a Jókai-jubileum alkalmából, majd 1896-ban a Krisztinavárosi Színkörben, a millennium alkalmából láthatják a fővárosiak.

A celantrópia helyzeteiben összemosódik az irodalmi vagy színházi sztár hírneve és a jótett. Azért esik rá a választás, mert híres, közismert, s emiatt minden jótett tovább öregbíti a hírnevét, növeli az olvasottságát vagy nézettségét, a rajongók számát, az ismertségét. Amint korábban is láthattuk, a celantróp események, alkotók és alkotások egy része esetén nehezen volna szétválasztható, hogy mi irodalom/színházi előadás, mi a jótékonykodás, mi a szórakoztatás és a mi a gazdasági érdek. Az olyan, a szórakozást és a filantrópiát kombináló események, mint a Jószív Egyesület indulását is jellemző jótékony célú bazár (charity bazaar) (amely a bevásárlóközpont/mall egyik előzménye volt) látványosan keretezi és befolyásolja nem csupán Jókainak a bazár folyóiratával való együttműködését és *A jószívű ember* fogadtatását is: Jókai celebként, azaz olyan társadalmi márkaként kerül a jótékony események középpontjába, akinek a neve és alakja olyanok számára is ismert és vonzó, akik nem olvassák. A színházi jótékonykodás, a celantróp esemény középpontjában álló sikeres, Jókai sztáralkotó-státusát megerősítő alkotás viszont épp azért nem tud szervesen beépülni az életműbe, mert az irodalmi szakma túl népszerűnek, túl könnyednek, pusztá tréfának minősíti s könnyedén elfeledi érdekfeszítő reflexív elemeit is.

Az 1880-as évek és ezt követő időszak celantrópiájában már bejáratott és rendszeresen együtt van a filantrópiára támaszkodó hírnév, a hírnévre támaszkodó filantrópia, a művészet, a segítség, a szórakoztatás és a gazdasági érdek. Igen látványos ez a helyzet az Angliát is megjárta díva, Pálmay Ilka karrierjében, aki már az 1880-as évektől kezdődően tudatosan, programszerűen a karitatív események köré építi fel a karrierjét. Amikor 1896-ban, a millennium keretei között ünnepeletné magát, ezt pontosan úgy teszi, mint ahogyan egykor Jókai ajánlotta Aranyinak és a szalontaiaknak: a hírnevet filantróp eseménnyé konvertálja, hiszen érti, hogy a filantróp esemény a maga során hírnevet kamatozik. Az augusztus 8-ára tervezett Pálmay-ünnep így lesz a hírlapírók nyugdíjalapja javára rendezendő hangverseny (és fordítva), ráadásul az egész grandiózus kerete maga a millenniumi kiállítás: „ilyen fajtájú hangversenyt még nem rendeztek Budapesten. A díva ugyanis nem koncertteremben fog énekelni, fullasztó melegségben, hanem a szabadban, a közönség között, s az obligát zongorakíséret helyett cigány fogja a dalait kísélni. Már készül egy pompás virágokkal való díszkertté varázsolt esztráde, amely kerekeken fog járni s úgy húzzák majd különböző helyekre, élénkebb terekre, úgy, hogy Pálmay Ilka minden megálláskor más és más publikumnak fog énekelni.”⁴⁹ Egymást érik a kíváncsi megjegyzések a korabeli sajtóban a tervezett ünnepegről, s nem győznek betelni azzal, hogy a díva a legújabb

49 *Pesti Hírlap*, 1896. aug. 4., 4.

technikai újításokat soha nem látott módon használja a látvány koreografálásához: „Maga a hangverseny egyike lesz a legérdekesebbeknek. Este a koncert előtt pompásan díszített debreceni ötös-fogat megy Pálmayért a Vadászkürtbe. A kocsi, mely teleteli lesz rózsákkal, az Andrássy-úton végig megy a kiállításra s itt az első főkapun hajt be. Mikor a főkapuhoz ér, a kocsin a rózsák egyszerre tündéri fényben kezdenek világítani. Mindenikbe egy-egy izzó-lámpa lesz rejtve, melyet a kocsiban elhelyezett akkumulátorokkal táplálnak. A díszhintó, amelyet pompásan öltözött csatlósok és cigányok kísérnek, három helyen tart megállót a kiállításon. Először a korzón, a zenepavilon előtt, azután a történelmi épületcsoport udvarán, harmadszor pedig a Gerbeaud-pavilon előtt levő térségen. Mind a három helyen énekelni fog Pálmay Ilka, úgy, hogy mindenki hallhatja, s így a tolongásnak könnyebben elejét lehet venni. A hangverseny ideje alatt a kiállítás területe olyan fényesen lesz kivilágítva, mint eddig soha.”⁵⁰ Ez az, amikor már nem lehet tudni, hogy mi ez, s maguk a nézők is nehezen tudják eldönteni, hogy miért fizettek valójában? A nemzetközi hírű díva megcsodálása? Karitatív esemény? Művészi koncert, színházi esemény? Soha nem látott szórakozás? Nemzeti esemény a millenniumi kiállításon (ahol egy estére „kiállítják” a nemzet nagy színésznőjét/énekesét is)?

A celebritás és filantrópia tipikusan modern ötvözete ez, a modern irodalmi-művészeti celantrópia működését érzékletesen mutató helyzet, annak a képzeletbeli spektrumnak az egyik szélsősége, amelynek a másik szélső pontján a névtelen adakozó helyezkedik el. Sokat elárul ez a helyzet arról, hogy miként vált normatív, vonzó, piacképes erővé az irodalomban és a színház világában a filantrópia, s miként volt képes modernizáló erővel hatni abban a korszakban, amikor a jótékonyosság az önmárkázás új társadalmi formája lett; a szociálisan érzékeny, embertársai szenvedésének enyhítése iránt elkötelezett művész imázsa tisztességes polgári, a társadalom felelősségérzettel megáldott, s ezért (is) megbecsült és öntudatos tagjává tették az írókat és művészt.

Bármennyire is csábító volna azt mondani, hogy ez a filantrokapitalizmus új, modern korszaka az irodalomban, inkább csak annak egy korai formájáról van szó. Paul Schervish, a filantrópia működésének nagy jezsuita szociológusát idézve, ez inkább katalitikus filantrópia (nem a gazdagokra irányul, hanem szélesebb tömegekre, érzelmi elkötelezettséget próbál létrehozni egy ügy köré, közösségleg ismert személyek katalizálják). Ezért is van az, hogy az irodalmi-művészeti filantrópiának ez a sikere könnyen bekapcsolható a 19. század második felében a modern nemzetépítésbe, vagy fordítva: ezek az események olyan jól és könnyen

50 *Pesti Hírlap*, 1896. aug. 7., 4.

válhatnak a hétköznapi nemzetépítés részévé. A *Losonczy Phönix*től Jókai számos celantróp gesztusáig és Pálmay Ilka fellépéséig így válhat számos filantróp irodalmi-művészeti helyzet olyan könnyen „nemzeti üggyé”, a nemzeti ügyek pedig az irodalmi-művészeti kapitalizmus motorjává.

Adomány, díj, jutalom, segély

A mecenatúra színeváltozásai
az irodalomtörténetben

Szerkesztette

KOLLÁR ZSUZSANNA és HITES SÁNDOR

reciti
Budapest
2022